

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά

1936
1941

| ιστορία

Φωτογραφία εξωφύλλου: προσέλευση του Ιωάννη Μεταξά σε επίσημη τελετή

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

- 3 -

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ: Γιάννης Καρλόπουλος, ΔΟΛ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΕΙΡΑΣ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Εύη Καλογεροπούλου, ΔΟΛ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Τμήμα Ψηφιοποίησης & Φωτογραφικό Αρχείο, ΔΟΛ

ISBN: 978-960-503-232-6

© 2012 για αυτή την έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Το παρόν ψηφιακό βιβλίο αποτελεί προσφορά του Εκδότη, η οποία διατίθεται μέσω ειδικής εφαρμογής προς τους χρήστες ηλεκτρονικών μέσων, ήτοι ηλεκτρονικών υπολογιστών, laptops, notebooks, e-readers, ταμπλετών (π.χ. ipad), smartphones, smart TV και τυχόν άλλων μέσων που θα προκύψουν στο μέλλον. Απαγορεύεται η καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπο διάθεση του παρόντος. Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτηρας, απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται, πάντως, ότι κατά τον Ν. 2121/93 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε βάση δεδομένων, και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 1941

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

| ιστορία

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	12
Ευάνθης Χατζηβασιλείου Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος	17
Ιάκωβος Μιχαηλίδης Η εποχή των δικτατόρων	35
Σπυρίδων Πλουμίδης Το καθεστώς Μεταξά, 1936-1940	49
Κώστας Κωστής Η οικονομία, 1932-1940	83
Μανόλης Κούμας Ο «πολιτικός κόσμος» και το καθεστώς Μεταξά: στάσεις και αντίσταση, 1936-1939	103
Ιωάννα Παπαθανασίου Αριστερά και δικτατορία	127
Σπυρίδων Πλουμίδης Εξωτερική και αμυντική πολιτική, 1936-1940	147
Ευάγγελος Δρακόπουλος Πόλεμος, 1940-1941	161
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	189
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	203

Εισαγωγή

Τρία τέταρτα αιώνα μετά την επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, η ελληνική βιβλιογραφία έχει μεν να επιδείξει έργα υψηλής ποιότητας για το θέμα, αλλά παραμένει ποσοτικά αρκετά περιορισμένη. Το φαινόμενο δεν είναι ανεξήγητο. Η δικτατορία ανέστειλε τον ελεύθερο πολιτικό βίο και υπήρξε ένα από τα περισσότερο αντιδημοφιλή πολιτεύματα του ελληνικού 20ού αιώνα. Παράλληλα όμως, μετά τις 28 Οκτωβρίου του 1940, το ίδιο αυτό καθεστώς βρέθηκε, εκ των πραγμάτων, στην ηγεσία του κράτους σε έναν αγώνα ελευθερίας, εθνικής και πανανθρώπινης. Τούτο προκάλεσε στην ιστορική μνήμη μία (ας επιτραπεί η έκφραση) σχιζοφρενική κατάσταση, καθώς το καθεστώς, αποκρουστικό για τις άλλες πολιτικές δυνάμεις, ηγήθηκε ενός αγώνα στον οποίο το σύνολο του ελληνικού λαού και των πολιτικών δυνάμεων στρατεύθηκαν ολόψυχα. Ενός αγώνα, επιπλέον, που οδήγησε στο όνειρο του «έπους», όπως αποκλήθηκε, στην Πίνδο και στην Αλβανία, πρώτη –ακριβή– νίκη της Ευρώπης εναντίον του φασισμού: στην τόσο σπάνια περίπτωση, στη νεότερη ιστορία, μίας τόσο σημαντικής νίκης ενός «μικρού κράτους» ενάντια σε μία «Μεγάλη Δύναμη»· σε μία κατάσταση, δηλαδή, η οποία, βάσει της δομής του διεθνούς συστήματος, δεν έπρεπε να είχε ανακύψει... Πουθενά δεν φάνηκε καλύτερα η «σχιζοφρένεια» έναντι αυτής της «νικηφόρας δικτατορίας», όσο στη μακρά συζήτηση που μαινόταν έως πρόσφατα, σχετικά με το ποιος είπε το περίφημο «όχι», ο Μεταξάς ή ο ελληνικός λαός. Είναι ίσως λιγότερο γνωστό ότι οι πρώτες διατυπώσεις αυτού του ερωτήματος εμφανίστηκαν στον λόγο φιλελεύθερων αντιστασιακών οργανώσεων της κατεχόμενης Αθήνας το 1941-44, έστω και εάν αργότερα (μετά τη Μεταπολίτευση) προωθήθηκε κυρίως από τον λόγο της Αριστεράς. Για να μπορέσουμε να αποδεχθούμε το αυτονόητο –ότι το «όχι» το ήθελε μεν ο λαός αλλά το είπε ο Μεταξάς, και δεν μπορούσε άλλωστε, το 1940, να το πει κανείς άλλος– πέρασαν δεκαετίες.

Δεν ήταν όμως μόνον η κληρονομιά της «Αλβανίας» το στοιχείο που επέτεινε την αμηχανία των μεταγενεστέρων. Σπανίως μία δικτατορία έχει ομαλό τέλος, αλλά η συγκεκριμένη πρωτοτύπησε και σε αυτό το επίπεδο. Ο δικτάτορας απεβίωσε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αλλά το θεσμικό καθεστώς που είχε δημιουργήσει δεν αντικαταστάθηκε από ένα άλλο· δεν υπήρξε μία «μετάβαση» στην εμπόλεμη Ελλάδα του 1941. Αντίθετα, η ήττα μετά τη γερμανοβουλγαρική εισβολή, καθώς και η τριπλή κατοχή που ακολούθησε, διέλυσαν τον κρατικό μηχανισμό (αλλά και τους μηχανισμούς της καταστολής και τα πελατειακά δίκτυα), σε μία εποχή κατά την οποία είχε συντελεστεί μία τεράστια έκταση λαϊκή κινητοποίηση, σε μία χώρα στην οποία (μετά τις διαδοχικές πολεμικές προσπάθειες του παρελθόντος, τη Μικρασιατική Καταστροφή, την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων, την παγκόσμια οικονομική κρίση) υπήρχαν όλες οι συνθήκες για την έκρηξη μιας κοινωνικής επανάστασης. Η προηγούμενη πολεμική κινητοποίηση, η ξένη κατοχή, η ανάπτυξη νέων αντιστασιακών δυνάμεων, η απουσία από το προσκήνιο των κατεστημένων πολιτικών δυνάμεων, τα εμφανή ελλείμματα του προπολεμικού ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος δημιουργούσαν τις συνθήκες όχι για μία «μετάβαση» αλλά για κάτι άλλο. Μόνον το 1944-46 (και τότε ακόμη, σε συνθήκες πολλαπλά τραγικές, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ακόμη και ψυχικά) αποκαταστάθηκαν οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί· και εκείνη όμως η αποκατάσταση, όπως έμελλε να αποδειχθεί, αποτελούσε μία φάση μετάβασης από τη μία εμφύλια σύγκρουση στην άλλη. Μια ολόκληρη γενιά που γνώρισε την αποθώωση της νίκης στην Αλβανία κατέληξε στην έσχατη ταπείνωση του εμφυλίου πολέμου.

Ήταν, επομένως, πολλοί οι λόγοι για τους οποίους επιτεινόταν η αμηχανία έναντι του μεταξικού καθεστώτος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, η οποία γνώριζε και αυτή τις δικές της αναταράξεις, με αποκορύφωμα βέβαια τη δικτατορία των συνταγματαρχών, που επίσης επηρέαζε καθοριστικά τις πολιτικές προσλήψεις. Το αποτέλεσμα ήταν η κυριαρχία πολιτικών –πρώτιστα– νοοτροπιών και φορτίσεων στην αποτίμηση του φαινομένου. Ήταν, και δυστυχώς είναι ακόμη, τόσο εύκολο –εάν γράψεις νηφάλια για τη δικτατορία του Μεταξά, να κατηγορηθείς ως φασίστας... Και μόνον από τη δεκαετία του '70 άρχισαν πλέον οι επιστήμονες να παρουσιάζουν τις πρώτες ουσιαστικές μελέτες, με καθοριστική την παρουσία των Ιωάννη Κολιόπουλου, Θάνου Βερέμη, Νίκου Αλιβιζάτου, πιο πρόσφατα και άλλων.

Την πολύτιμη αυτή κληρονομιά της νηφαλιότητας και της επιστημονικότητας φιλοδοξεί να συνεχίσει το παρόν βιβλίο, προσφέροντας μία συνολική ανάλυση της μεταξικής δικτατορίας. Πάνω από εβδομήντα χρόνια μετά, η ελληνική επιστημονική κοινότητα έχει τη δύναμη να μελετήσει το ιστορικό φαινόμενο πέραν των πολύμορφων, διαφορετικών –κατανοητών και σεβαστών, αλλά εξωεπιστημονικών– φορτίσεων.

Το βιβλίο ξεκινά με ένα κείμενο του γράφοντος, σχετικά με την «πορεία προς τη δικτατορία» και τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην άδοξη, πράγ-

ματι, πτώση της λεγόμενης «Β' Ελληνικής Δημοκρατίας». Ωστόσο, η επιβολή δικτατορίας στην περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων δεν ήταν ένα αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Έτσι, ακολουθεί ένα κεφάλαιο, από τον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, που συζητεί την ευρύτερη διεθνή πραγματικότητα της Ευρώπης στη δεκαετία του '30 – αυτό που έχει εύστοχα περιγραφεί στη βιβλιογραφία ως «εποχή των δικτατόρων». Κατόπιν, ο Σπύρος Πλουμίδης μελετά το καθεστώς Μεταξά από την επιβολή του έως την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου: την εσωτερική δομή του και το πολιτικό προσωπικό, το ζήτημα της «δυαρχίας» μεταξύ του δικτάτορα και του βασιλιά, τις ιδεολογικές επικλήσεις του καθεστώτος, την κατασταλτική του πολιτική, την πολιτιστική πολιτική. Ο Κώστας Κωστής, στο επόμενο κεφάλαιο, αναλύει τις διάφορες πτυχές της οικονομικής ιστορίας της χώρας – όχι όμως απλώς στα χρόνια 1936-41, αλλά στην περίοδο που ξεκινά με την παύση των πληρωμών του 1932, που έφερε και στην Ελλάδα τις συνέπειες της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης, και καθόρισε τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Ο Μανόλης Κούμας μελετά τη στάση του λεγόμενου «αστικού» (όπως ανακριβώς λεγόταν τότε) πολιτικού κόσμου έναντι της δικτατορίας το 1936-39: τις αρχικές αναποτελεσματικές αντιδράσεις, τις μεταγενέστερες απόπειρες για συγκρότηση μίας πιο στιβαρής αντιπολίτευσης, τις αποτυχημένες προσπάθειες ανατροπής του καθεστώτος. Η Ιωάννα Παπαθανασίου παρακολουθεί τη στάση της Αριστεράς, που αποτέλεσε βασικό στόχο του καθεστώτος, αλλά και χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για την επιβολή του και για την κατασταλτική του πολιτική. Ακολουθεί το κεφάλαιο για την εξωτερική και αμυντική πολιτική κατά τα έτη 1936-40, και πάλι από τον Σπ. Πλουμίδη. Τέλος, ο Ευάγγελος Δρακόπουλος διευρύνει τη ματιά μας στην ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου, και τη στάση του καθεστώτος έναντι των πολιτικών του αντιπάλων στις συνθήκες του 1940-41.

Η μελέτη μίας δικτατορίας είναι πάντοτε μία δύσκολη υπόθεση. Στη δικιά μας περίπτωση, η δικτατορία αυτή έχει και μία πρόσθετη ιδιοτυπία: η πολιτική ανωμαλία την οποία προκάλεσε δεν ολοκληρώθηκε. Αντίθετα, οι κατοπινές εξελίξεις υπήρξαν ιδιαίτερα ορμητικές και προς άλλες κατευθύνσεις, στις οποίες η εμπλοκή της χώρας σε μία διαδικασία παγκόσμιων διαστάσεων (τον Ψυχρό Πόλεμο) δεν ήταν ο λιγότερο σημαντικός παράγοντας. Το παρόν βιβλίο, επομένως, δεν είναι –και δεν θα έπρεπε να είναι– η «τελευταία λέξη» για το θέμα, πόσο μάλλον για τις τόσες προεκτάσεις του. Εάν όμως συμβάλει στην ανάπτυξη της σχετικής επιστημονικής συζήτησης, θα έχει επιτύχει τον στόχο του.

*Ευάνθης Χατζηβασιλείου
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Χρονολόγιο

4 Αυγούστου 1936

7 Αυγούστου 1936

τέλη Αυγούστου 1936

18 Σεπτεμβρίου 1936

27 Σεπτεμβρίου 1936

Νοέμβριος 1936

17 Νοεμβρίου 1936

16 Δεκεμβρίου 1936

26 Δεκεμβρίου 1936

25 Ιανουαρίου 1937

29 Ιανουαρίου 1937

Ιανουάριος 1937

14 Μαΐου 1937

24 Μαΐου 1937

1 Ιουλίου 1937

Επιβολή της δικτατορίας του Ι. Μεταξά Χλιαρό και αναποτελεσματικό διάβημα

των πολιτικών κομμάτων στον βασιλιά εναντίον της επιβολής της δικτατορίας

Καύσεις κομμουνιστικών και άλλων «υπόπτων» βιβλίων σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Παράλληλα, διεύρυνση της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (επέκταση και στις δύο επόμενες το 1939)

A.N. 117 «περί μέτρων προς καταπολέμηση του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» –ουσιαστική απαγόρευση της πολιτικής δραστηριότητας. Την επομένη συλλαμβάνεται

ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδης **Επανασύνδεση της δραχμής** με τη χρυσή αγγλική λίρα

Ίδρυση της ΕΟΝ

Θάνατος του Αλ. Παπαναστασίου. Η κηδεία του στην Αθήνα μετατρέπεται σε παλλαϊκό συλλαλητήριο

Υπόμνημα των πολιτικών κομμάτων προς τον βασιλιά εναντίον της συνέχισης της δικτατορίας

Δημοσιεύεται ο Α.Ν. 375 «περί κατασκοπείας»

A.N. 446 «περί θεάτρου» –θεοπίζει ιδιαίτερα αυστηρούς όρους, όπως τον σεβασμό προς τα δημόσια ήθη και την απαγόρευση εκφοράς κομμουνιστικών και άλλων «ανατρεπτικών ιδεών»

Υπογραφή του βουλγαρογιουγκοσλαβικού Συμφώνου Φιλίας

Επιστολές πολιτικών αρχηγών προς τον βασιλιά: ζητείται ο τερματισμός της δικτατορίας. Ακολουθεί η σύλληψη και εκτόπιση του Π. Κανελλόπουλου

A.N. 677 «περί ρυθμίσεως χρεών» –χρεοστάσιο των αγροτικών οφειλών

Συμφωνία των κομμάτων για το πρόγραμμα που θα εφάρμοζαν σε περίπτωση αποκατάστασης του ελεύθερου πολιτικού βίου –έναρξη διαβουλεύσεων για ανατροπή της δικτατορίας

Αναγόρευση του Μεταξά σε «Πρώτο Αγρότη»

14 Αυγούστου 1937 Νοέμβριος 1937	Αναγόρευση του Μεταξά σε «Πρώτο Εργάτη» Εμφάνιση της αντιστασιακής οργάνωσης «Φιλική Εταιρεία». Η οργάνωση εξαρθρώνεται στα τέλη του 1938
Δεκέμβριος 1937	Ίδρυση των Ταγμάτων Εργασίας (διαλύονται τον Ιούνιο του 1938)
1 Δεκεμβρίου 1937	Ξεκινά η λειτουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, με τη θέση σε ισχύ προγενέστερης σχετικής νομοθεσίας
1938	Έναρξη κατασκευής της αμυντικής «γραμμής Μεταξά» στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα Οι στρατιωτικές δαπάνες έχουν ήδη αυξηθεί από το 1936, στο πλαίσιο της προσπάθειας για τον επανεξοπλισμό της χώρας
Ιανουάριος 1938	Κυκλοφορία προκηρύξεων διάφορων πολιτικών αρχηγών εναντίον της δικτατορίας. Ακολουθούν οι εκτοπίσεις των Γ. Καφαντάρη, Α. Μυλωνά, Γ. Παπανδρέου, Α. Μιχαλακόπουλου. Ο τελευταίος, ήδη ασθενής, πεθαίνει στις 27 Μαρτίου
11 Φεβρουαρίου 1938	Α.Ν. 1073 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών». Ένταση της κατασταλτικής πολιτικής του καθεστώτος
22 Φεβρουαρίου 1938 Αρχές Μαρτίου 1938	Α.Ν. 1092 «περί Τύπου» Αποκάλυψη και εξουδετέρωση αντικαθεστωτικού κινήματος της Φρουράς των Αθηνών, υπό την ηγεσία των υποστρατήγων Ι. Τσαγγαρίδη και Κ. Ματάλα
Μάρτιος 1938	Ο ταγματάρχης ε.α. Επαμ. Τσέλλος, υπαρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Π. Κανελλόπουλου, ιδρύει τη «Μυστική Επαναστατική Οργάνωσιν» (ΜΕΟ)
25 Μαρτίου 1938	Έναρξη λειτουργίας της ελληνικής ραδιοφωνίας
28 Μαρτίου 1938	Ίδρυση της «Εθνικής Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος», υπό την «άμεσον εποπτεία» του προέδρου της Κυβερνήσεως»
27 Απριλίου 1938	Υπογραφή της «προσθέτου ελληνοτουρκικής συνθήκης» για την άμυνα του κοινού συνόρου στη Θράκη
29 Απριλίου 1938 5 Μαΐου 1938	Ίδρυση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Σύλληψη μελών του ΠΓ και της ΚΕ του ΚΚΕ: Β. Νεφελούδης, Μ. Παρτσαλίδης, Στ. Σκλάβαινας κ.ά.

- 28-29 Ιουλίου 1938** **Κίνημα των Χανίων** εναντίον της δικτατορίας. Ακολουθεί η σύλληψη του Στ. Γονατά και απότακτων βενιζελικών αξιωματικών, καθώς και υπαξιωματικών και οπλιτών
- 31 Ιουλίου 1938** **Συμφωνία του Μεταξά** (ως προεδρεύοντα του Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης) και του βούλγαρου πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών Γκ. Κιοσεϊβάνωφ, επιτρέπει τον επανεξοπλισμό της Βουλγαρίας
- Σεπτέμβριος -Δεκέμβριος 1938** **Περιορισμός των βασιλικών** αρμοδιοτήτων –η κυβέρνηση υπό τον μεγαλύτερο έλεγχο του Μεταξά
- Τέλη Σεπτεμβρίου 1938** **Κορύφωση της μεγάλης** κρίσης της Τσεχοσλοβακίας –σύναψη της Συμφωνίας του Μονάχου
- Οκτώβριος 1938** **Ο Μεταξάς**, σε σειρά διμερών επαφών, προτείνει στη Βρετανία σύναψη διμερούς συμμαχίας –η πρόταση αγνοείται από το Λονδίνο
- 5 Δεκεμβρίου 1938** **Εκλογή του «πρώην** Τραπεζούντος» Χρυσάνθου (Φιλιππίδη) στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Εκκλησίας της Ελλάδος, μετά την ακύρωση της εκλογής του Δαμασκηνού, μητροπολίτη Κορινθίας –καθυπόταξη της Εκκλησίας στον έλεγχο του καθεστώτος
- 14 Δεκεμβρίου 1938** **Ορισμός επιτροπής** υπό τον Μ. Τριανταφυλλίδη για τη σύνταξη του τόμου Β΄ της νεοελληνικής γραμματικής για τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς (τυπώθηκε τον Ιούνιο 1941)
- Άνοιξη 1939** **Σχέδια του Ν. Πλαστήρα** για απόβαση στη Β. Ελλάδα και ανατροπή του καθεστώτος – αποδυναμώνονται λόγω της κρίσης που δημιουργεί η ιταλική κατάληψη της Αλβανίας
- 7 Απριλίου 1939** **Η Ιταλία καταλαμβάνει** την Αλβανία
- 13 Απριλίου 1939** **Αγγλογαλλική εγγύηση** της ανεξαρτησίας της Ελλάδας και της Ρουμανίας
- Ιούνιος 1939** **Εξαναγκασμός σε παραίτηση** από την Τράπεζα της Ελλάδος του Εμμ. Τσουδερού –ακολουθεί η εκτόπισή του. Λίγο αργότερα εκτοπίζεται και ο Κ. Τσάτσος
- Σεπτέμβριος 1939** **Έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.** Η Ελλάδα αποφεύγει να ανανεώσει το ελληνοϊταλικό Σύμφωνο Φιλίας

2 Οκτωβρίου 1939	Ίδρυση της «Εργατικής Οργανώσεως Μετακινήσεως και Προστασίας Ανέργων»
9 Οκτωβρίου 1939	Υπογραφή αγγλοελληνικής εμπορικής συμφωνίας
16 Νοεμβρίου 1939	Αναγγέλλεται η κατάσχεση δύο παράνομων τυπογραφείων του ΚΚΕ και η σύλληψη στελεχών του. Καθώς το διωκτικό κύμα συνεχίζεται, ανακοινώνεται στις 24 Δεκεμβρίου η σύλληψη του Γ. Σιάντου
8 Δεκεμβρίου 1939	Ίδρυση του Λυρικού Θεάτρου Αθηνών
Μάιος-Ιούνιος 1940	Μάχη της Γαλλίας. Οι Γερμανοί κυρίαρχοι στην ηπειρωτική Ευρώπη. Είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο κατά της Βρετανίας και της Γαλλίας (Ιούνιος)
15 Αυγούστου 1940	Τορπιλισμός της «Ελλης» από ιταλικό υποβρύχιο
28 Οκτωβρίου 1940	Ο Μεταξάς απορρίπτει το ιταλικό τελεσίγραφο –ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας
1-9 Νοεμβρίου 1940	Ανάσχεση της ιταλικής επίθεσης στο Καλπάκι και στον Αχέροντα. Ταυτόχρονα, αποκοπή και καταστροφή της ιταλικής μεραρχίας «Τζούλια»
2 Νοεμβρίου 1940	Δημοσίευση της «ανοικτής επιστολής» του Ν. Ζαχαριάδη, που ζητεί στράτευση στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα
14 Νοεμβρίου 1940	Έναρξη της ελληνικής αντεπίθεσης στην Πίνδο
22 Νοεμβρίου 1940	Κατάληψη της Κορυτσάς
8 Δεκεμβρίου 1940	Κατάληψη του Αργυροκάστρου
22 Δεκεμβρίου 1940	Κατάληψη της Χειμάρρας
13 Ιανουαρίου 1941	Κατάληψη της Κλεισούρας
29 Ιανουαρίου 1941	Θάνατος του Ι. Μεταξά. Αντικαθίσταται στην πρωθυπουργία από τον Αλέξανδρο Κορυζή
Μάρτιος 1941	Η ιταλική Εαρινή Επίθεση αποκρούεται από τον ελληνικό στρατό
Τέλη Μαρτίου 1941	Αποσκίρτηση της Γιουγκοσλαβίας από το φιλοαξονικό στρατόπεδο
6 Απριλίου 1941	Γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας –Μάχη των Οχυρών (6-9 Απριλίου)
18 Απριλίου 1941	Αυτοκτονία του πρωθυπουργού Α. Κορυζή
20 Απριλίου 1941	Διορισμός του βενιζελικού Εμμ. Τσουδερού στην πρωθυπουργία
27 Απριλίου 1941	Οι Γερμανοί εισέρχονται στην Αθήνα
Μάιος 1941	Μάχη της Κρήτης –αποχώρηση της κυβέρνησης στο εξωτερικό για να συνεχίσει τον αγώνα
4 Φεβρουαρίου 1942	Η εξόριστη κυβέρνηση, με Συντακτική Πράξη, καταργεί και τυπικά το δικτατορικό καθεστώς

Η πτώση του δημοκρατικού πολιτεύματος

— Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Η αναζήτηση των απαρχών μίας δικτατορίας εγείρει σειρά μεθοδολογικών και θεωρητικών ερωτημάτων. Σε μία παρόμοια μελέτη προτάσσεται ένα καταληκτικό ιστορικό γεγονός, το οποίο πρέπει να εξηγηθεί· έτσι όμως, ο μελετητής μπορεί να αγνοήσει ότι, στην εποχή εκείνη, το καταληκτικό τούτο γεγονός δεν ήταν ούτε γνωστό, ούτε δεδομένο. Ίσως μάλιστα να μην ήταν καν «αναπόφευκτο». Με άλλα λόγια, ελλοχεύει ο γνωστός στους ιστορικούς κίνδυνος του πρωθύστερου: να ερμηνευθεί μία ολόκληρη εποχή με άξονα ένα μεταγενέστερο γεγονός, στην έλευση του οποίου μπορεί να έχουν παίξει ρόλο και παράγοντες συγκυριακοί, καθώς και οι αποφάσεις των πολιτικών δρώντων.

Επομένως, εδώ δεν θα περιγραφεί μία «πορεία» προς την 4η Αυγούστου 1936. Θα αναδειχθεί το πεδίο της αλληλεπίδρασης μίας σειράς παραγόντων που επιβάρυναν τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού στην περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων. Τα στοιχεία αυτά, σε διάδραση με ένα συνδυασμό πολιτικών επιλογών, συγκυριακών αδιεξόδων, ακόμη και ψυχολογικών επιβαρύνσεων, κατέληξαν (αλλά θα μπορούσαν και να μην έχουν καταλήξει) στην επιβολή, το 1936, της συγκεκριμένης δικτατορίας.

Το συνταγματικό πλαίσιο

Από την εμφάνισή του το 1843 έως τις αρχές του 20ού αιώνα (και παρά τη δυναστική ανατροπή του 1862), ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός δεν αντιμε-

— Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου είναι αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

τόπισε κάποιον υπαρξιακό κίνδυνο. Με την εξαίρεση της ύπαρξης κάποιων περιθωριακών ομάδων (τη σημασία των οποίων δεν πρέπει να υπερτιμούμε) οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί στο ελληνικό κράτος δεν γνώρισαν κάποια θεμελιώδη αμφισβήτηση, ενώ ακόμη και το κίνημα στο Γουδί, το 1909, δεν επέφερε μία δικτατορία. Αντίθετα, ο ελληνικός κοινοβουλευτισμός διακρίθηκε για την προοδευτική του ροπή. Η ελληνική ανεξαρτησία είχε καθοριστικά επηρεαστεί ιδεολογικά από τον Διαφωτισμό και τις δύο μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα (αμερικανική και γαλλική). Παρά τις εντάσεις μεταξύ της παραδοσιακής κοινωνίας και του εκσυγχρονισμού, η Ελλάδα δεν είχε μία «παλαιά» τάξη αριστοκρατών, αποφασισμένων να διατηρήσουν φεουδαρχικά προνόμια. Έτσι, ήδη κατά τον 19ο αιώνα, τα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος διαμορφώθηκαν πάνω σε βάση δημοκρατική: λαϊκή κυριαρχία, καθολικό εκλογικό δικαίωμα των ανδρών, ισονομία, πολιτικές ελευθερίες και κοινοβουλευτισμός. Τα ελληνικά Συντάγματα του 1844, του 1864, του 1911, διακρίθηκαν για τον πρωτοπόρο (σε ευρωπαϊκό επίπεδο) χαρακτήρα τους¹.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για το Σύνταγμα του 1927. Καθιερώνοντας τον θεσμό του αιρετού ανώτατου άρχοντα, κατοχύρωνε ρητά το κοινοβουλευτικό σύστημα, θέσπιζε τη νομοθετική εξουσιοδότηση, ενίσχυε τη συνταγματική προστασία ορισμένων ατομικών ελευθεριών. Τέλος ίδρυε δεύτερο νομοθετικό σώμα, τη Γερουσία, μέρος των μελών της οποίας αναδεικνυόταν από επαγγελματικές οργανώσεις: επρόκειτο για μία «σοσιαλδημοκρατικής» κατεύθυνσης απόκλιση, προορισμένη να καλύψει τα κοινωνικά ελλείμματα του κλασικού φιλελεύθερου κράτους. Ωστόσο, το Σύνταγμα του 1927 υιοθετήθηκε ύστερα από σειρά αντισυνταγματικών παρεμβάσεων, στρατιωτικών κινημάτων και μίας δικτατορίας (του Θ. Πάγκαλου)².

Σε κάθε περίπτωση, η ανάλυση δεν μπορεί να μείνει στις «προγραμματικούς» χαρακτήρα προβλέψεις του Συντάγματος, καθώς ένα πολίτευμα συγκροτείται όχι μόνον από το θεσμικό του πλαίσιο, αλλά και από το κλίμα της εφαρμογής του. Η φιλελεύθερη ροπή του ελληνικού συνταγματικού συστήματος συνυπήρχε με άλλα στοιχεία: είναι φανερό ότι η ποιότητα της δημοκρατίας σε μία χώρα που διακρινόταν για την οικονομική και κοινωνική της υστέρηση, δεν μπορούσε εκ των πραγμάτων να είναι ικανοποιητική. Εδώ βρίσκονταν οι ρίζες της πελατειακής

1. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, τόμος Β' (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004), σσ. 746-747. Βλ. επίσης, μεταξύ άλλων, Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μία δύσκολη νομιμοποίηση* (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1987), σσ. 11-23· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία* (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1981)· Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς – η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2006), σσ. 114-138.
2. Βλ. σχετικά Αλέξανδρος Σβώλος, *Τα ελληνικά Συντάγματα, 1822-1952 – η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος* (Αθήνα: Στοχαστής, 1972)· Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σσ. 140-149· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983), σσ. 37-102.

διάρθρωσης της ελληνικής πολιτικής ζωής ή του συχνού φαινομένου της εκλογικής νοθείας (ιδίως μέχρι το 1864). Όταν όμως το στοιχείο τούτο συνδυάστηκε με τις εντάσεις του Εθνικού Διχασμού, προκλήθηκε μία σειρά συνταγματικών, πολιτικών και ψυχολογικών αναστατώσεων, τις οποίες δεν θα πρέπει να συγκαλύψει ο όντως φιλελεύθερος χαρακτήρας των Συνταγμάτων του 1911 και του 1927, και στις οποίες θα πρέπει τώρα να στρέψουμε την προσοχή μας.

Ένα πλαίσιο ερμηνείας: Εθνικός Διχασμός και «κρίση των θεσμών»

Η διάρρηξη της πολιτικής συναίνεσης το 1915 –η εμφάνιση του Εθνικού Διχασμού– αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τη διακρίβωση της έναρξης μιας εντελώς νέας περιόδου της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Ασφαλώς, δεν επρόκειτο απλώς για μία συνταγματική διαφωνία μεταξύ του βασιλιά και του εκλεγμένου πρωθυπουργού σχετικά με τη λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής. Οι σύγχρονες οπτικές του Εθνικού Διχασμού επισημαίνουν την πολυεπίπεδη λειτουργία του ως συνταγματικής κρίσης, ως κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης, ως κρίσης εκσυγχρονισμού, αλλά και την κοινωνική βάση των εντάσεων του³. Στην ιδιότυπη αυτή σύγκρουση αντιπαράτέθηκαν μετωπικά δύο ρεύματα: ο βενιζελισμός με τον ορμητικό μεταρρυθμισμό του, και ο αντιβενιζελισμός ο οποίος, χωρίς να του λείπουν οι ιδέες, συχνά διακρίθηκε από ένα νοσταλγισμό για την «ομαλότητα» της μπλε επόχ.

Ο Εθνικός Διχασμός είχε αποσαθρωτικές συνέπειες στο πολιτικό σύστημα. Πρώτον, με την πορεία της μέσα στον χρόνο, η σύγκρουση αυτή διαμόρφωσε ταυτότητες και «στρατόπεδα» που έτειναν πλέον να βλέπουν την πολιτική αντιπαράθεση με όρους παιγνίου μηδενικού αθροίσματος –να θεωρούν, δηλαδή, όποιο κέρδος του αντιπάλου ως δική τους ζημία, και να αντιμετωπίζουν την επικράτηση της «άλλης» παράταξης ως υπαρξιακό κίνδυνο. Τούτο έγινε ακόμη πιο έντονο μετά την Δίκη των Έξι, την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής, όταν οι αντιβενιζελικοί αντιμετώπιζαν τους βενιζελικούς, και ειδικά τον Νικόλαο Πλαστήρα, ως τους υπεύθυνους της δικαστικής δολοφονίας της ηγεσίας

3. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τόμος Β', σσ. 853-902· Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σσ. 110-163· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1997)· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940* (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, χ.η.), σσ. 39-77· του ίδιου, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*: 1. Οι επίστρατοι του 1916 (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996)· του ίδιου [George Th. Mavrogordatos], *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Berkeley: University of California Press, 1983)· Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935: κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής ζωής* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), σσ. 294-331· Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916: από το αρχείο της Μικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων* (Αθήνα, 2007), σσ. 17-19· Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece* (New York: Columbia University Press, 1940), σσ. 137-172.

του Λαϊκού Κόμματος. Ανάλογοι φόβοι, όπως θα δούμε, θα εμφανιστούν και στην πλευρά των βενιζελικών το 1934-35, ενόψει της κυριαρχίας των Λαϊκών. Δεύτερον, η εξέλιξη του Εθνικού Διχασμού συνέπεσε χρονικά όχι απλώς με την εμφάνιση διαφωνιών σχετικά με την εθνική στρατηγική, αλλά με κάτι πολύ πιο τραυματικό: τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ξεριζωμό του μικρασιατικού ελληνισμού από πανάρχαιες εστίες. Το οριστικό τέλος του κινητοποιητικού προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας δημιουργούσε ένα τρομερό ιδεολογικό κενό σε μία κοινωνία ψυχικά τραυματισμένη και οικονομικά αδύναμη, η οποία επιπλέον όφειλε τώρα να καταβάλει μία titania προσπάθεια για να αποκαταστήσει έναν τεράστιο αριθμό προσφύγων.

Στην πράξη, ο συνδυασμός της σύγκρουσης του Εθνικού Διχασμού με το τραύμα της Καταστροφής ήγειρε στην Ελλάδα, αλλά με εντελώς ιδιαίτερη ένταση, το κεντρικό πολιτικό πρόβλημα της σύγχρονης εποχής: το πρόβλημα της νομιμοποίησης. Η ελληνική ιδιαιτερότητα εντοπίζεται στο ότι αυτό δεν έγινε εξ αιτίας της ανάδυσης μίας άλλης, δομικά διαφορετικής, πρόκλησης προς τον φιλελεύθερο κοινοβουλευτισμό (π.χ. από ένα φασιστικό κίνημα ή από ένα κομμουνιστικό κόμμα που θα προέβαλε μία εντελώς άλλη μορφή οργάνωσης της κοινωνίας). Ο Εθνικός Διχασμός προκάλεσε μία βίαιη ρήξη μεταξύ δυνάμεων που ήταν πάντως πολιτικά συγγενείς. Ωστόσο, η απουσία θεμελιωδών διαφωνιών μεταξύ των παρατάξεων ως προς το προτιμητέο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα δεν θα πρέπει να συσκοτίσει το βάθος, την ένταση ή την υπαρξιακή διάσταση των ρηγμάτων. Αυτά τα στοιχεία οδήγησαν τον Ν. Αλιβιζάτο στην πρόταση μίας συνολικής ερμηνείας της ιστορίας των ελληνικών θεσμών στον 20ό αιώνα, την οποία η μεταγενέστερη έρευνα έχει επιβεβαιώσει: η περίοδος μετά το 1922 (αλλά η έναρξή της συχνά μετατίθεται στο 1915) παρουσιάζεται ως η εποχή της «κρίσης των θεσμών»⁴.

Πράγματι, ενώ έως το 1915 το συνταγματικό πλαίσιο της χώρας θεωρείτο δεδομένο και η πολιτική αντιπαράθεση (ακόμη και η πόλωση) εξελισσόταν μέσα στα όριά του, μετά την έναρξη του Εθνικού Διχασμού ανέκυψαν ζητήματα συνταγματικής φύσης, που δεν εμφανίζονταν –πάντως δεν εμφανίζονταν με τέτοια ένταση–στα προηγούμενα χρόνια. Ακόμη και οι διαφορετικές ερμηνείες των υπαρχόντων θεσμών απέκλιναν ριζικά, σε τέτοιο βαθμό ώστε η αποδοχή της μίας ή της άλλης να ισοδυναμεί με μείζονα πολιτειακή μεταλλαγή. Το ελληνικό θεσμικό σύστημα θα μπορούσε, ίσως, να επιλύσει μέσω μιας σταδιακής μετεξέλιξης το πρόβλημα των αρμοδιοτήτων του Στέμματος στη λήψη αποφάσεων ειρήνης ή πολέμου, εάν δεν είχε ανακύψει το ζήτημα της συμμετοχής στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τούτο όμως εμφανίστηκε το 1915 με τέτοια ένταση, αμεσότητα και αίσθηση επείγοντος (και συνδυάστηκε με το μέλλον συνολικά του έθνους, αλλά και με τις μείζονες εσωτερικές αλλαγές που έφερνε ο βενιζελισμός της ανόρθωσης), ώστε πυροδότησε ένα ρήγμα εξαιρετικού βάθους, το οποίο

4. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*.

έτεινε να διευρύνεται μέσα στον στρόβιλο των εξελίξεων των επόμενων ετών.

Στο κλίμα αυτό, σημειώθηκαν τεράστιες πολιτειακές αναταράξεις. Η Ελλάδα διχοτομήθηκε σε δύο κράτη το 1916, ενώ το 1917 επανενώθηκε μόνον αφού ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ αποχώρησε υπό συμμαχική πίεση. Η νίκη των Λαϊκών το 1920 μετατράπηκε ουσιαστικά σε πολιτειακή αλλαγή, με την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Το 1922, μέσα στην τρομακτική εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής, ένα στρατιωτικό κίνημα ανέτρεψε τη κυβέρνηση, και το 1924 συνεκλήθη Συντακτική Συνέλευση, της οποίας το έργο διακόπηκε από τη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου. Αντίστοιχα, πολιτειακή εκτροπή υπήρξε το 1935, όταν πραγματοποιήθηκε η Παλινόρθωση. Η εκδήλωση διαδοχικών στρατιωτικών κινήματων το 1922-35 καταδείκνυε ότι η πολιτική διαδικασία έτεινε να υποκατασταθεί από άλλες μεθόδους δράσης, στις οποίες ο στρατός (ή τμήματά του) είχαν ενσωματωθεί στην διχαστική λογική⁵. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι σε αυτήν ακριβώς την περίοδο (και όχι πριν το 1915) η Ελλάδα πέρασε από την πρωτόγνωρη εμπειρία δικτατοριών: την επαύριον της Καταστροφής, του Θ. Πάγκαλου το 1925-26, του Ι. Μεταξά το 1936. Η έλλειψη στοιχειώδους πολιτικής συναίνεσης αποκάλυπτε το μέγεθος της κρίσης νομιμοποίησης.

Το ίδιο ακριβώς γινόταν σαφές από το γεγονός ότι μετά το 1915 ανακύπτει και μία άλλη πολιτειακή ανωμαλία: το συχνό φαινόμενο της αποχής μίας μείζονος παράταξης (όχι απλώς κάποιων πολιτευτών αλλά και των εκλογέων) από τις εκλογές. Αυτό έγινε το 1915 (αποχή βενιζελικών), το 1923 (αντιβενιζελικών), το 1935 (βενιζελικών)· και έγινε και το 1946, με την άρνηση του ΚΚΕ να μετάσχει σε εκείνες τις εκλογές. Κατά απαράβατο κανόνα, η αποχή μιας παράταξης γινόταν υπό την έντονη πεποίθηση των ηγετών της ότι αντιμετώπιζαν ένα εγγενώς άδικο αντίπαλο πλέγμα εξουσίας, το οποίο θα τους στερούσε κάθε δυνατότητα δίκαιης εκλογικής αναμέτρησης. Επομένως, ήδη επρόκειτο για σοβαρό πλήγμα στη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος. Αλλά κατά ομοίως απαράβατο κανόνα, η αποχή μιας παράταξης από τις εκλογές οδηγούσε καθαυτή σε συνταγματική ανωμαλία, αφού η κοινοβουλευτική απουσία της δημιουργούσε μία διπλή ροπή προς αποσταθεροποίηση: είτε οι απέχοντες δεν είχαν πλέον άλλον τρόπο συμμετοχής στον δημόσιο βίο από τη δυναμική ενέργεια· είτε οι μετασχόντες, πλήρεις πλέον κύριοι του κράτους, ενέδιδαν στον πειρασμό να επιβάλλουν τη δική τους πολιτειακή εκδοχή. Αυτό συνέβη σε όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες απείχε μία παράταξη από τις εκλογές. Ο εξαναγκασμός των βενιζελικών σε αποχή από τις δεύτερες εκλογές του 1915 οδήγησε στο μονόπλευρο αντιβενιζελικό κράτος και τελικά στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης του 1916 και στη διχοτόμηση της χώρας. Η αποχή των αντιβενιζελικών από τις εκλογές του 1923 οδήγησε στην ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το επόμενο έτος. Η αποχή των βενιζελικών από τις εκλογές του 1935, στην Παλινόρθωση. Και η αποχή του ΚΚΕ

5. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία* (Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000), σσ. 113-220.

από τις εκλογές του 1946 υπήρξε καταλυτικό βήμα προς την τρίτη φάση του εμφυλίου πολέμου, το 1946-49.

Ωστόσο, η αποσάθρωση που επέφεραν οι επάλληλες πολιτικές εντάσεις είχε την τάση να διαχέεται και στο εσωτερικό των δύο παρατάξεων. Ο αντιβενιζελισμός ήταν ένα άθροισμα κομμάτων· πέρασε από μία μερική ενοποίηση το 1920 για να ξαναδιασπαστεί και μετά το '22 και το '35. Η τελευταία φορά που ο βενιζελισμός εκφράστηκε με κομματικά ενιαίο τρόπο ήταν στις εκλογές του 1920 (το 1933 οι δύο παρατάξεις κατήλθαν ως συνδυασμοί κομμάτων)· και οι αντιπαλότητες μεταξύ των ίδιων των βενιζελογενών δυνάμεων ήταν έντονες ακόμη και το 1928-32, όταν αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων ήταν ο ίδιος ο Βενιζέλος. Με άλλα λόγια, η επιβίωση του Εθνικού Διχασμού μετά την Καταστροφή του 1922 συνοδεύθηκε από την αμφισβήτηση των ηγετών των δύο παρατάξεων.

Τούτο έγινε σαφές στις πολιτειακές αλλαγές του 1924 και του 1935, όταν η σειρά των γεγονότων παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες: και στις δύο περιπτώσεις, εκδηλώθηκε ένα αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα (αντιβενιζελικό των Λεοναρδόπουλου-Γαργαλίδη το 1923, βενιζελικό της 1ης Μαρτίου 1935)· μετά την καταστολή του προκηρύχθηκαν εκλογές από τις οποίες απείχε η «ηττημένη» στην ένοπλη αντιπαράθεση πλευρά· και η εκλογική αποχή μίας παράταξης έτεινε να ισχυροποιήσει όχι απλώς την αντίπαλη, αλλά την *πλέον αδιάλλακτη πτυχή της*, η οποία διέβλεπε τη δυνατότητα της «πλήρους» επιβολής. Γι' αυτό και οι δύο πολιτειακές ανατροπές της περιόδου αυτής, το 1924 και το 1935, πραγματοποιήθηκαν όχι μόνον εναντίον των απεχόντων, αλλά και εναντίον του ίδιου του ηγέτη των μετασχόντων: για να ανακηρυχθεί η αβασίλευτη δημοκρατία του 1924, ο Αλεξανδρος Παπαναστασίου έπρεπε πρώτα (και έτσι έκανε) να απαλλαγεί από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από την πρωθυπουργία και σε αποχώρηση από την Ελλάδα⁶. Για να επανέλθει ο Γεώργιος Β' το 1935 απαιτήθηκε ένα στρατιωτικό κίνημα που οργάνωσαν οι υποστηρικτές του εναντίον του ίδιου του Λαϊκού Κόμματος και του ηγέτη του, Παναγή Τσαλδάρη⁷.

Θα ήταν, ωστόσο, λάθος να επικεντρωθεί η ανάλυση μόνο στο «μακροκοσμικό» επίπεδο της δομής του πολιτεύματος ή του πολιτικού σκηνικού, και να αγνοηθούν πτυχές του «μικροκοσμικού» επιπέδου, της εφαρμογής δηλαδή των δικαιωμάτων, στοιχείο ενδεικτικό της ανάπτυξης νέων μεθόδων αντιπαράθεσης, που θα ήταν αδιανόητες στις ομαλότερες, προγενέστερες δεκαετίες του

6. Θάνος Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), σσ. 271-296· του ίδιου, «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο Η. Νικολακόπουλος και Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005), σσ. 265-271.

7. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, δικτατορία, πόλεμος, 1935-1941: ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εστία, 1985), σσ. 18-30· του ίδιου, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ', σσ. 358-365.

ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Ο Εθνικός Διχασμός και η κρίση νομιμοποίησης έτειναν να προκαλούν επώδυνους συμβιβασμούς και αλλοιώσεις στο πεδίο της εφαρμογής ενός φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος.

Η δίωξη των πολιτικών αντιπάλων δεν ήταν, ίσως, φαινόμενο άγνωστο στην προδιχαστική Ελλάδα, από την οποία δεν είχαν λείψει ο λαϊκισμός ή οι ακρότητες. Ωστόσο, στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού σημειώθηκε ένα ποιοτικό άλμα. Αμέσως μετά την επανένωση της Ελλάδας το καλοκαίρι του 1917, ο νόμος 755/23.8.17 προέβλεπε τη διοικητική εκτόπιση «υπόπτων» για διάπραξη αδικημάτων, έπειτα από γνωμοδότηση της εισαγγελικής ή της αστυνομικής αρχής· βάσει του νομοθετήματος αυτού, εκτοπίστηκαν ηγετικά στελέχη της αντιβενιζελικής πλευράς στην Κορσική και ένας περιορισμένος αριθμός αντιβενιζελικών στο εσωτερικό⁸. Εάν το 1917 η χώρα βρισκόταν σε περίοδο πολέμου, η εφαρμογή παρόμοιων μέτρων εντάθηκε στην επόμενη περίοδο, όταν δεν υπήρχε πολεμική ανάγκη, αλλά ακριβώς μία διχαστική κορύφωση. Η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας συνοδεύθηκε από την υιοθέτηση, από την κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου, του ν.δ. της 23ης Απριλίου 1924 («περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος»), το οποίο τιμωρούσε όχι μόνον την αμφισβήτηση του καθεστώτος της αβασίλευτης, αλλά ακόμη και την αναφορά γεγονότων σχετικά με μέλη της έκπτωτης δυναστείας, «κατά τρόπον τείνοντα αμέσως ή εμμέσως να κινήση υπέρ αυτών την συγγνώμην ή

Γεώργιος Β'

(1890 - 1947)

Γεννήθηκε στο Τατόι το 1890. Πρωτότοκος υιός του διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά των Ελλήνων Κωνσταντίνου Α' και της Σοφίας, αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων το 1909 και μετεκπαιδεύτηκε στο Βερολίνο. Υπηρέτησε στον ελληνικό στρατό ως υπασπιστής του πατέρα του. Το 1917, αν και διάδοχος του ελληνικού θρόνου, παραμερίστηκε από τον αδελφό του Αλέξανδρο ύστερα από απαίτηση της Αντάντ και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ακολούθησε τον πατέρα του στην εξορία και επέστρεψε στην Ελλάδα μετά τις εκλογές του 1920. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την παραίτηση του Κωνσταντίνου, ανακηρύχθηκε βασιλιάς των Ελλήνων. Το Δεκέμβριο του 1923 αναγκάστηκε από

την κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά να αποχωρήσει από την Ελλάδα, ενώ στις 25 Μαρτίου 1924, η Εθνοσυνέλευση κήρυξε το Γεώργιο και τη δυναστεία του έκπτωτους. Επέστρεψε στην Ελλάδα μετά την κατάργηση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας με το κίνημα της 10ης Οκτωβρίου 1935. Συναίνεσε στην εγκαθί-

δρυση δικτατορικού καθεστώτος από τον Ιωάννη Μεταξά και ηγήθηκε της ελληνικής αντίστασης εναντίον των δυνάμεων του Άξονα στον πόλεμο του 1940-1941. Εγκατέλειψε εκ νέου την Ελλάδα μετά τη μάχη της Κρήτης και εγκαταστάθηκε μαζί με την ελληνική εξόριστη κυβέρνηση στο Λονδίνο. Επέστρεψε στην Ελλάδα μετά το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1946. Απεβίωσε την 1η Απριλίου 1947. Μ. Κ.

8. ΦΕΚ 172/23 Αυγούστου 1917· Αλιβιζάτος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, σ. 343.

την συμπάθειαν ή και απλώς να παραστήση αυτά ως ανεύθυνα ή αμέτοχα της εθνικής συμφοράς και της προηγηθείσης του δημοψηφίσματος εμφυλίου διαιρέσεως»⁹. Εδώ επομένως απαγορευόταν η ίδια η ελεύθερη έκφραση απόψεων που «αμέσως ή εμμέσως» θα προκαλούσαν ακόμη και «συμπάθειαν» για τους αντιπάλους. Η καθεστωτική άμυνα κινείτο σε επικίνδυνες ατραπούς.

Ήδη όμως στα μέσα της δεκαετίας του '20, ανέκυπτε πλέον και ένα ακόμη στοιχείο της κρίσης νομιμοποίησης, δηλαδή ο φόβος του κομμουνισμού. Το φαινόμενο δεν χαρακτήρισε αποκλειστικά την Ελλάδα: ανάλογες πρακτικές εμφανίστηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επηρεασμένες από τις φοβίες που είχε προκαλέσει η Ρωσική Επανάσταση σε μία «αστική» κοινωνία, ήδη κλονισμένη από τον Μεγάλο Πόλεμο¹⁰. Ωστόσο, στην Ελλάδα το ζήτημα έλαβε διαφορετικές διαστάσεις λόγω της φιλοβουλγαρικής απόφασης της Κομιντέρν, η οποία προέβλεπε την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας και την υπαγωγή της σε μία βαλκανική κομμουνιστική ομοσπονδία που θα συγκροτούνταν με βουλγαρικούς όρους. Το κράτος βρέθηκε έτσι να υιοθετεί αντικομμουνιστική νομοθεσία επικαλούμενο την προστασία όχι μόνον του καθεστώτος, αλλά και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Το ν.δ. της 2ας Ιουνίου 1926, που υιοθετήθηκε από την δικτατορία Παγκάλου, τιμωρούσε τις δράσεις που απέβλεπαν σε απόσπαση τμημάτων της επικράτειας¹¹. Και το περιβόητο «ιδιώνυμο» της κυβέρνησης Βενιζέλου (νόμος 4229/1929) απειλούσε με ποινή φυλάκισης από έξι μήνες και με εκτόπιση έως δύο ετών όποιον επιδίωκε «την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαιών μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας»¹². Τιμωρούνταν επίσης η διενέργεια «προσηλυτισμού» για τους ίδιους σκοπούς, δηλαδή και η διάδοση ιδεών. Με άλλα λόγια, στα χρόνια αυτά εμφανίστηκε μία ακόμη –πέραν του Εθνικού Διχασμού– πτυχή της κρίσης νομιμοποίησης. Στο ρήγμα μεταξύ των παρατάξεων του Διχασμού, που παρέμενε κυρίαρχο, ήρθε να προστεθεί και ένα δεύτερο (δηλαδή αυτό που θα παρουσιαστεί αργότερα ως το ρήγμα μεταξύ κομμουνιστών και «εθνικοφρόνων») το οποίο μάλιστα αντιστοιχούσε σε μία γενικότερη ευρωπαϊκή και διεθνή τάση. Η επαλληλία τους θα κάνει την κατάσταση ακόμη πιο δύσκολη.

9. ΦΕΚ 93/23 Απριλίου 1924· Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σσ. 146-147.

10. Βλ. μεταξύ άλλων, Mark Mazower, (επιμ.), *The Policing of Politics in the Twentieth Century. Historical Perspectives* (Providence and Oxford: Berghahn Books, 1997).

11. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, σσ. 344-345.

12. ΦΕΚ 245/25 Ιουλίου 1929· Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, σσ. 355-356· Mark Mazower, «Policing the Anti-Communist state in Greece, 1922-1974», στο Mazower, (επιμ.), *The Policing of Politics*, σσ. 129-150· Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα, 1924-74* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1978), σσ. 70-122· για τον αντικομμουνισμό των αντιβενιζελικών βλ. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006), σσ. 119-135.